

הקהל ופרשת המלך

- א. המלך בראש מעמד הקהל
 ב. שהמלך שליח הוא להשמיע דברי האל
 ג. המלך – דבקו הכתוב בתורה יתר משאר העם
 ד. פרשת המלך ופרשת הקהל
 ה. מעמדות 'זכר להקהל'

א. המלך בראש מעמד הקהל

עיון בפסוקי הקהל מלמד, שכמעט כל הנתונים על אופן קיומו של המעמד מופיעים בהם בצורה ברורה: הזמן – סוכות של מוצאי שמיטה. העיתוי – בזמן העלייה לרגל. המקום – בבית המקדש. הנוכחים – כל ישראל. הוראה אחת איננה ברורה דיה: "תקרא את התורה הזאת" – מי הוא הקורא? חז"ל פירשו שדווקא המלך הוא העומד בראש מעמד הקהל. המקור לכך היא העובדה שמשנה רבנו הוא שציוה על כך את יהושע בן נון, ויהושע מעמדו כמלך (תוס' יום טוב למשנה סוטה ז, ח).

הפסוקים אותם קורא המלך במעמד הקהל הם פרשיות שונות מספר דברים, וכל הקריאה הזו נקראת בחז"ל על שמו: "פרשת המלך" (משנה סוטה ז, ב; ז, ח). במסגרת הקריאה הזו קורא המלך גם את הפסוקים העוסקים במצוות מינוי מלך, הלכותיו והליכותיו (דברים יז, יד-כ), ופסוקים אלו מכונים גם הם בחז"ל, בהקשר אחר "פרשת המלך" (משנה סוטה ז, ח; תוספתא סנהדרין ד, ה). יתכן שהקריאה במעמד הקהל, הנקראת "פרשת המלך", מכוונת לכך שעיקר הקריאה מכוונת לאותם פסוקים העוסקים במצוות מינוי מלך וסמכויותיו.

הסיבה לכך שהמלך והלכותיו הם העומדים במרכז מעמד הקהל היא, שהמלך הוא המבטא את הפן הלאומי של האומה. המלך הוא "לב כל קהל ישראל" (רמב"ם, הל' מלכים ג, ו), ולכן אין מתאים ממנו לעמוד במרכז המעמד לאומי שבמרכזו התורה – "שהמלך שליח הוא להשמיע דברי האל" (רמב"ם הל' חגיגה ג, ו). המסר העמוק העולה ממעמד זה הוא שאין הפרדה בין הדת למדינה. מדינתנו היא מדינה יהודית בה התורה היא המרכז והמוקד, ולא מדינה אזרחית-כללית. דווקא העומד בראש המדינה היהודית הוא הנדרש לחזור ולשנן מסר זה מדי שבע שנים: "להראות כי כתר מלכות מבוסס על כתר תורה" (מהר"ם אלשיך, דברים לא, יב).

מעמד הקהל במקדש, בו מקבלים עליהם הציבור את התורה שוב בנוכחות העם

כולו ובראשות המלך הוא הביטוי העליון והגבוה ביותר להווייתנו הייחודית כאומה. כדברי הראי"ה קוק (אורות, עמ' קס):

אין המדינה האושר היותר עליון של האדם. זה ניתן להאמר במדינה רגילה, שאינה עולה לערך יותר גדול מחברת אחריות גדולה, שנשארו המוני האידאות שהן עטרת החיים של האנושיות מרחפים ממעל לה ואינם נוגעים בה. מה שאין כן מדינה שהיא ביסודה אידיאלית, שחוקק בהיתה תוכן אידיאלי היותר עליון שהוא באמת האושר היותר גדול של היחיד – מדינה זו היא באמת היותר עליונה בסולם האושר. ומדינה זו היא מדינתנו מדינת ישראל, יסוד כסא ה' בעולם, שכל חפצה הוא שיהיה ה' אחד ושמו אחד, שהוא באמת האושר היותר עליון.

ובמקום אחר הוסיף על כך הראי"ה קוק (אגרות הראיה, ד, עמ' פג):

והמגמה האחרונה של הקדש אינה רק המדינה, כי אם כסא ה' אשר בירושלים. "כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו" (ירמיהו יז, יב).

המדינות של אומות העולם הן מסגרות חיצוניות שנועדו לאפשר יחסי גומלין נוחים בין הפרט לכלל: כל פרט תורם לחברה ולכלל ונהנה בתמורה משירותים שונים אותם מעניקה לו המדינה, כגון: כלכלה, בטחון, חינוך, שרותי בריאות ועוד. אצל אומות העולם, המדינה היא תאגיד חברתי בו מתקיימים תהליכים שונים שנועדו לשרת את הפרטים. אמנם במדינות מסוימות ישנם ערכים הנלווים לתאגיד החברתי, כגון שוויון, טובת היחיד וזכויותיו ועוד, ברם ערכים אלו רק נספחים למסגרת הלאומית הכללית.

לעומת מדינות אלו, מדינת ישראל היא אחרת. במרכזה של מדינה זו לא עומדת רק טובתם של הפרטים היחידים, אלא השאיפה לגלות שם שמים. הדרך לעשות זאת, היא על ידי הופעת עם ישראל היושב בארצו וחי כאומה על-פי התורה ומצוותיה. המעמד בו המלך – הדמות השלטונית הבכירה ביותר, קורא בתורה בפני כל עם ישראל אחת לשבע שנים במקום הקדוש ביותר לאומה, מצטרף לסגירת מעגל שבע שנות שמיטה שחל מספר שבועות קודם לכן ומבטא ייחודיות זו של עם ישראל.¹

1. ראה: הרב צבי יהודה קוק, "הקהל את העם", לנתיבות ישראל, ירושלים תשכ"ז, חלק ב, עמ'

ב. שהמלך שליח הוא להשמיע דברי האל

את ייעוד הקריאה של המלך במעמד הקהל, הגדיר הרמב"ם: "שהמלך שליח הוא להשמיע דברי האל" (רמב"ם הל' חגיגה ג, ו). אמירה זו היא תובנתו המקורית של הרמב"ם, ואין לה מקור קדום בחז"ל או בגאונים. האם רק במעמד הקהל המלך משמש שליח האל במובן זה שעליו מוטל לקרוא בתורה, או שהרמב"ם התכוון להביע כאן התייחסות משמעותית ומהותית יותר באשר לתפקידו הכולל של המלך בהיותו שליח האל, אלא שבמעמד הקהל הדבר בא לידי ביטוי בהיותו זה שקורא בתורה? הרמב"ם עסק בהלכות מצוות הקהל בהלכות חגיגה פרק ג, וחזר שם פעמיים על ביטוי ייחודי, כשהסביר את מגמת ההתכנסות במעמד הקהל: "לקרות באזניהם מן התורה פרשיות שהן מזרזות אותן במצוות, ומחזקות ידיהם בדת האמת" (הלכה א) "שלא קבעה הכתוב אלא לחזק דת האמת... שהמלך שליח הוא להשמיע דברי האל" (הלכה ו). מילת המפתח היא: דת האמת. את הביטוי המיוחד הזה כתב הרמב"ם במקום נוסף (הלכות מלכים ד, י) כשהסביר את תכלית תפקידו של המלך, לאחר שפירט את מכלול סמכויותיו הרבות:

ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת, ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים ולהילחם מלחמות ה'.

זה גם תכליתם של ימות המשיח, לאחר שמלך המשיח יפעל ויעשה את שנדרש ממנו: "ויחזרו כולם לדת האמת" (שם יב, א).

משמעות הדברים היא שכל הפעולות והמעשים של המנהיגות לקיומה התקין של המדינה בכל התחומים, ביחסי הפנים והחוץ ועוד, כל אלו הם אמצעים לגילוי מלכות שמים בעולם, למלאות את העולם צדק, ולרומם את האמונה בה' על כל משמעויותיה, כדת האמת. העיסוק המתמיד בענייני המדינה השונים – כלכלה, ביטחון, חינוך, רווחה וחברה – הוא אמצעי, ולא מטרה בפני עצמה.

גם כשהרמב"ם עסק בהלכות צדקה, הוא הזכיר את המחויבות של עם ישראל כעם וכפרטים לפעול למען עולם צודק וחברה מתוקנת כבסיס לקיומה של המדינה, וגם שם הוא השתמש בביטוי: "דת האמת" (הל' מתנות עניים י, א):

חייבין אנו להזהר במצות צדקה יותר מכל מצות עשה, שהצדקה סימן לצדיקי זרע אברהם אבינו, שנאמר: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו... לעשות צדקה" (בראשית יח, יט), ואין כסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה, שנאמר: "בצדקה תכונני" (ישעיהו נד, ד), ואין ישראל נגאלין אלא בצדקה, שנאמר: "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה" (ישעיהו

א, כז).

"ואין כסא ישראל מתכונן, ודת האמת עומדת, אלא בצדקה" – הכוונה בביטוי "כסא ישראל" הוא לשלטון עם ישראל בארץ (מלכים א ח, כ-כה; ט, ה, ועוד). "יעודו של הקיום הלאומי הוא יצירת חברה מתוקנת על בסיס דת האמת, ומבלעדי זה אין לו קיום.

ג. המלך – דבקו הכתוב בתורה יתר משאר העם

כל אדם מישראל מצווה לכתוב לו ספר תורה: "כתבו לכם את השיירה הזאת" (דברים לא, ט). בנוסף, המלך מצווה לכתוב לעצמו ספר תורה שני, וכדברי הגמרא (סנהדרין כא ע"ב):

"וכתב לו את משנה התורה הזאת" (דברים יז, יח) – כותב לשמו שתי תורות, אחת שהיא יוצאה ונכנסת עמו, ואחת שמונחת לו בבית גניו.

הדרישה היא שהליכותיו ופעליו של מלך בעם ישראל יהיו על פי התורה. בתורה לא מפורטות הדרכות לבעיות מורכבות ומסובכות בתחומי ההנהגה והמדינאות, אך העיון המתמיד והמעמיק של המלך בתורה ובמצוותיה, והחיבור שלו לשורשים הרוחניים של עם ישראל, יתן לו את היכולת לשאוב משם תובנות כיצד להנהיג את עם ישראל. כך הסביר הראי"ה קוק (מאמרי הראיה עמ' 385):

המלך צריך לכתוב שני ספרים. ספר אחד כמו כל אחד מישראל, וספר נוסף בתור מלך ומנהיג האומה בישראל... ספר תורה ששואבים ממנה את רוח ישראל סבא בחייו הציבוריים של ישראל, את העדינות הנפשית ואת זהר החיים הישראליים.

במשך השנים המלך פועל בכל דרכיו הפרטיות והציבוריות בהתאם לרוח זו, ועם סגירת מעגל של שבע שנים ופתיחת מעגל חדש, עליו לקרוא את התורה בפני כל העם, האנשים הנשים הטף והגרים, כדי לחזק את עצמו ואת השומעים בתורה ובמצוות. הקריאה, יחד עם הדרשות הנדרשות בה (תוספתא סוטה ז, ז), תפקידה להזרים כוחות מחודשים של אמונה ויראת ה' למלך ולעם כולו, "כיום שניתנה בו בסיני... כאילו עתה נצטוו בה ומפי הגבורה שומעה" (רמב"ם הל' חגיגה ג, ו).

ד. פרשת המלך, ופרשת הקהל

כותרתה של המצווה היא: "פרשת המלך". המשנה בסוטה (ז, א-ב) עוסקת במצוות המבוססות על דיבור:

אלו נאמרין בכל לשון... קריאת שמע ותפילה... ואלו נאמרין בלשון הקודש: מקרא ביכורים, וחליצה... ופרשת המלך.

המשניות שבהמשך פרק זה מרחיבות באותן מצוות הנאמרות בכל לשון. המשנה האחרונה בפרק (משנה ח), עוסקת ב"פרשת המלך", ובה מתואר בהרחבה סדר המעמד כולו ולא רק הקריאה עצמה:

פרשת המלך כיצד? מוצאי יום טוב הראשון של חג, בשמיני במוצאי שביעית, עושין לו בימה של עץ בעזרה, והוא יושב עליה, שנאמר: "מקץ שבע שנים במועד". חזן הכנסת נוטל ספר תורה ונותנה לראש הכנסת, וראש הכנסת נותנה לסגן, והסגן נותנה לכהן גדול, וכהן גדול נותנה למלך, והמלך עומד ומקבל, וקורא יושב. אגריפס המלך עמד וקבל, וקרא עומד, ושבחוהו חכמים. וכשהגיע ל"לא תוכל לתת עליך איש נכרי" זלגו עיניו דמעות. אמרו לו: אל תתיירא אגריפס, אחינו אתה, אחינו אתה, אתה אחינו אתה. וקורא מתחילת "אלה הדברים" עד "שמע", ו"שמע", "והיה אם שמוע", "עשר תעשר", "כי תכלה לעשר", ופרשת המלך, וברכות וקללות, עד שגומר כל הפרשה. ברכות שכהן גדול מברך אותן [המפורטות במשנה ז], המלך מברך אותן, אלא שנותן של רגלים תחת מחילת העוון.

המשנה העוסקת בהקהל מתמקדת במלך: הבימה המוקמת בשבילו, סדר העברת ספר התורה אליו, האופן בו הוא מקבל את הספר, והאם הוא קורא בישיבה או בעמידה. רק בסיפא של המשנה מופיע פירוט הפרשות אותן היה המלך קורא במעמד והברכות שהיה מברך. הסיפור על המקרה המסוים שקרה עם אגריפס, שבכה בעת הקריאה, לא אמור ללמד דבר על סדר המעמד בכל הפעמים בהם הוא מתקיים, ובכל זאת הוא מופיע במשנה כיון שהוא השאיר את הרושם שהקריאה נועדה למלך עצמו, על מנת לעורר אותו על הליכותיו ומעמדו.² על אף הכותרת "פרשת המלך כיצד", המשנה הרחיבה ופירטה את סדר המעמד כולו, תוך שהיא מתמקדת במלך, במעמדו ובמעשיו בעת מצוות הקהל.³

תנאים אחרים מכתירים את הפסוקים העוסקים במצוות הקהל בכותרת אחרת – "פרשת הקהל":

לעת זקנותו של רבי יהושע נכנסו תלמידיו לבקרו. אמר להם: בני, מה

2. גם בתוספתא (סוטה [ליברמן] ז, יג-יז) ההתמקדות היא במלך, אם כי אין היא מסודרת ומפורטת כמו המשנה. בתוספתא בולט האזכור של פסוקים ממעמד הדומה מאד למעמד הקהל, שעזרא עשה בתחילת הבית השני (נחמיה ח).

3. במקור נוסף מכונים פסוקי משפט המלך (שמואל א ח, יא-כב) בשם "פרשת המלך": "ר' יוסי אומר: כל האמור בפרשת המלך, מותר בה" (תוספתא סנהדרין [צוקרמאנדל] ד, ה; סנהדרין כ ע"ב). גם הפסוקים העוסקים בקרבן אותו מביא נשיא שחטא בשגגה (ויקרא ד, כב-כו) מכונים "פרשת המלך" (ירושלמי מגילה א, ב; ירושלמי הוריות ג, ב).

חידוש היה לכם בבית המדרש? אמרו: תלמידך אנו, ומימך אנו שותים. אמר להם: ח"ו שאין דור יתום של חכמים. שבת של מי היתה? אמרו לו: שבת של רבי אלעזר בן עזריה היתה. אמר להם: ובמה היתה ההגדה היום? אמרו: בפרשת הקהל את העם האנשים והנשים והטף (אבות דרבי נתן נוסחא א פרק יח; חגיגה ג ע"א; במדבר רבה [וילנא] יד, ד)⁴

בהמשך סיפרו התלמידים לרבי יהושע את תכני הדרשות בפרשת הקהל שנמסרו באותו יום בבית המדרש. הדרשות עוסקות במטרת בואם של האנשים הנשים והטף: "אנשים באים ללמוד, ונשים לשמוע, טף למה הם באים? כדי לתת שכר טוב למביאייהם". דרשה אחרת עסקה ביחס בין ישראל והקב"ה על בסיס פסוק שהיו קוראים במעמד הקהל:

"את ה' האמרת היום... וה' האמירך היום" (דברים כו, יז-יח). אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל: אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם.

דרשה נוספת היא על פסוק ממגילת קהלת, שיתכן מאד שאף בה היו קוראים במעמד הקהל.⁵ בכל הדרשות הללו אין שום אזכור למלך ולמעמדו בעת קיום מצוות הקהל.

יש ממוני המצוות שמנו שתי מצוות הקשורות למעמד הקהל:

קריאת המלך – צוה השם ברוך הוא שיקרא ספר אלה הדברים בהקהל (הרב אליעזר ממיק, ספר יראים סימן רסו [דפוס ישן – רפט]).
מצוות הקהל – צוה השם ברוך הוא כשיקרא המלך את התורה שיבואו כולם לשמוע (שם סימן תלג [דפוס ישן – רצ]).⁶

ואכן, שני היבטים למצוות הקהל. האחד, ההתכנסות של כל העם לשמיעת הקריאה בתורה, כדי להתחדש בקבלתה כעם אחד. הרמב"ם שהצביע על ההתכנסות

4. אזכור נוסף למעמד הקהל בדברי תנאים, הוא באשר לדחיית המעמד אם הוא חל בשבת: "והקהל מאחרין ולא מקדימין" (משנה מגילה א, ג). גם כאן אין המעמד מכונה פרשת המלך, כי הנושא אינו הפסוקים הנקראים, אלא ההתקהלות עצמה.

5. באשר לקריאת ספר קהלת במעמד הקהל, ראה במאמר: "גברים ונשים במעמד הקהל" (מאמר ח) ליד הע' 11. ראה עוד במאמרי: "מעמד הקהל וקריאת התורה בבית כנסת", מועדי יהודה וישראל, עמ' 170-195.

6. קדמו לו: הרב שמעון קיירא, ספר הלכות גדולות, עשה קסב, ופרשיות סה; הרב סעדיה גאון, עשין טז. רש"י למשל, זיהה בין השמות השונים של המעמד: "פרשת המלך... היא פרשת הקהל" (סוטה לב ע"א, רש"י ד"ה פרשת).

כעיקר המצווה, וראה ערך משני בשאלה מי עומד בראש המעמד, עקבי בכך גם כשהוא עוסק בטעמה של מצוות הקהל:

וטעם תועלת החג הוא ידוע, למה שיגיע לאדם מן הקבוץ ההוא, מהתחדש התורה בהפעלות ההוא, והתאהב בני אדם וחברה קצתם אל קצתם, וכל שכן מצות הקהל אשר טעמה מפורש "למען ישמעו" (מורה הנבוכים ג, מו).

מדובר על התכנסות של כל העם כחברה וכציבור, שמטרתה לימוד תורה בהמון ואיחוד העם סביב התורה ומצוותיה. לתפיסה זו, העובדה שהמלך עומד בראש היא משנית וטכנית. מאחר ומדובר על התכנסות של כל העם, והיות שהמלך הוא זה שעומד בראש העם, מוטל עליו לארגן את המעמד, ולשמש השליח המביא את דבר האל.⁷ הדגש הוא במחויבות האישית של כל הנוכחים לשמירת התורה, ובאחדות העם לשם שמירתה.

לעומת זאת, היבט אחר על המעמד הוא כאירוע לאומי שאינו רק חברתי. המלך עומד בראש כי תפקידו במעמד זה הוא מהותי ולא רק טכני. המסר הוא שעם ישראל כלאום בארצו, וכשבית המקדש במרכזו, מקבל את התורה מחדש כעם. מצוות התורה ניתנו לכל אדם כפרט, ובנוסף יש בתורה מצוות שחובת קיומן היא כעם, בארץ ישראל, ובמיוחד עם כיוון מדינה ובה שלטון ריבוני. הקריאה בתורה של המלך למול כל ישראל בהתכנסות ההמונית הזו, יחד עם הכבוד והמעמד המיוחד הניתן לו בה, מלמד על המחויבות של מנהיגיה ותושביה להנהיג את חיי המדינה באורה של תורה, בצדק וביושר "ליראה את ה' אלהיכם כל הימים אשר אתם חיים על האדמה אשר אתם עברים את הירדן שמה לרשתה" (דברים לא, יג).

ה. מעמדות 'זכר להקהל'

מאז סוכות תש"ו, מוצאי השמיטה האחרונה שלפני קום המדינה, מתקיימים בירושלים מעמדות "זכר להקהל". בדרך כלל, הרבנים הראשים לדורותיהם, יחד עם

7. ע"פ לשון הרמב"ם בהל' חגיגה פרק ג. עיון בפרק זה מלמד שהרמב"ם שינה מנוסח המשנה, והמעייט מההתמקדות במלך. למשל, במשנה נאמר: "עושין לו בימה" (משנה סוטה ז, ח). הדגש הוא במילה "לו". ואילו הרמב"ם השמיט את המילה "לו" וכתב: "ומביאין בימה גדולה" (הל' חגיגה ג, ד). כמו כן, אם המעמד חל בשבת הוא נדחה כי לא ניתן לתקוע בחצוצרות שנועדו להקהיל את העם (שם ז), ולא בשל הבימה של המלך שתדחוק את העזרה (ראב"ד שם). הרחיב בכך בשיטת הרמב"ם: הרב צבי יהודה קוק, "לביור מהותה של מצות הקהל", לנתיבות ישראל, ירושלים תשל"ט, ב, עמ' ק-קב; הרב שלמה אבינר, "הקהל ומלכות", ספר הקהל, כפר דרום תשס"א, עמ' 341-356.

רבני ערים ודיינים, הם הקוראים במעמד זה, והרבנות הראשית והמשרד לענייני דתות הם המארגנים את המעמד. היו פעמים שגם נשיאי מדינת ישראל שותפו במעמד (יצחק נבון, חיים הרצוג, משה קצב), וזאת על בסיס הדעות הסוברות שאם אין מלך ממש בישראל, המצווה חלה על המנהיגות הקיימת. הציבור המשתתף במעמדות אלה הוא ציבור קטן יחסית, ורובו המוחלט משתייך לציבור הדתי לאומי. הציבור החילוני לא מתעניין במעמד, והציבור החרדי מחרים אותו.⁸

הריחוק ולעיתים אף הניכור של חלק נכבד מהמנהיגות השלטונית, וכן של חלקים לא מבוטלים מהעם, הבוחרים בדרך כלל גם באותם מנהיגים, מאורחות חיים של שמירת תורה ומצוות, הן בחייהם האישיים והן בהבנת המטלות והמשימות שיועדו לעם ישראל על פי האמור בתורה ובנביאים, הוא בהחלט מתסכל, וכתוצאה מכך גם מעמד "זכר להקהל" נראה כטקס שמנותק מהוויית החיים במדינה. אפשר להסתפק בכך שהמעמד הוא אכן רק "זכר להקהל", והוא נועד רק לזכור ולהזכיר את המצווה שבתורה, מתוך צפייה לקיומה של מצווה נדירה זו אחת לשבע שנים, יחד עם קיומן המלא של כל מצוות השמיטה והיובל לכשיתמלאו התנאים הדרושים לכך.

אך השאיפה היא לא רק לחידוש מצוות הקהל במובן הארגוני שלה, כלומר לקיום טכני של מעמד בו הכול יעלו לירושלים לשמוע את קריאת העומד בראש ההנהגה הישראלית, אלא שאכן מעמד זה ישמש גם כשיא הפעילות של המנהיגות כולה, בראותה את תפקידה לאורך כל השנים כשליחה להשמיע ולממש את דבר האל בציוויים שניתנו לעם ישראל במעמד הר סיני: למלא את העולם כולו, באמצעות עם ישראל היושב בארצו, צדק ויושר, מידות טובות, יראה ואמונה. העם הבא לשמוע את הקריאה הזו, יהיה שותף מלא לדרך זו.

מנהיגות היא בבואה של העם, רצונותיו ושאיפותיו. למנהיגות יש אמנם כח רב, אבל היא זקוקה לתמיכת העם. כדי לזכות שמעמד כזה אכן יהווה את פסגת הפעילות השלטונית, וישקף את רצון העם וטובתו, יש לעמול בכל שבע השנים הקודמות לו למצוא דרכים רבות ומגוונות לחבר את העם לתורה, למצוות, ולשורשים ההיסטוריים והלאומיים המקוריים, ולהתחדש כל השנים בלימוד התורה כתורה עמוקה, גדולה ומקיפה בכל תחומי החיים. או אז, ההמון יבחר להנהגה מנהיגים שמחוברים לאותם ערכים יהודיים מקוריים, וכך גם הם יפעלו במשך כל השנים. לכשיגיע מעמד הקהל, יהווה מעמד זה קריאת כיוון הדדית, של המנהיגות ושל העם כולו, לדרך בה יש ללכת הן בחיים האישיים של כל אחד ואחת, והן בחיים הציבוריים, החברתיים, והלאומיים.

8. סקירה על מעמדות זכר להקהל מאז שנת תש"ו, ראה במאמרי: "לתולדות 'זכר להקהל' מאחר החורבן עד ימינו", מלכות יהודה וישראל, עמ' 450-478.